

bad megnéznie: ez legalább „*kövér, mint egy puding*” – írja a legkézenfekvőbb angol hasonlatot.

Amilyen temetői ez a versailles-i díszfogadás, olyan operaszerűen élénk, rikító és rendetlen az angol király temetése 1760-ban. Shakespeare-darabba vagy rémdrámába illő jelenet (még a westminsteri gyászkomédia előtt), mikor az alig pár perce halott királyhoz elhívják a félig vak és teljesen süket Amália hercegnőt, akinek nem merik megmondani, hogy a király meghalt. A süket és vak hercegnő vagy félórát „beszélget” a halott királlyal: ő ugyanis már évek óta megszokta, hogy a válaszokat nem hallja, úgyhogy most sem volt számára semmi feltűnő különbség.

A temetést teljesen úgy nézi Walpole úr, mint egy újszerű balettet, gyöngyház látcsövén át bírálgatva a szereplőket, a halott királyt is beleértve. A palotai ravatalnál bíborvörös a szín, nem a fekete – és a panoptikum főattrakciója a tripoliszi követ, az igen díszletszerűen elhelyezett óriási ezüstkandeláberek között. Egy ilyen malomkő turbános, főunuchszerű alak és a koporsó végét elöntő, szikrázó parókatincsek *együtt*: „*valóban egész jó hatást tettek*” („*a very good effect*”), ahogy Walpole írja. A templomban az a legkedvesebb, hogy a koporsócipelő gárdisták egyszerre csak káromkodva segítségért kezdenek ordítani: nem bírják tovább cipelni a túl nehéz koporsót. Teljes a rendtelenség, a püspök összekeveri az imákat, a kórus esküvőhöz illő dolgokat énekel; ekkor rohan be Newcastle hercege, aki sírógörcsőt és ájulást tetet az oltárlépcső és a koporsó között. A hercegek locsolja fel az oltárnál óriási kölnivizes flaskójából, mire Newcastle herceg rögtön lornyonozni kezdi az udvarhölgyek kivágott nyakát...

Ez a XVIII. század! Frivol farsang még a temetés is, de! közben bölcs emberiség hangja is szól állandóan. Walpole barátunk társadalomszemlélete is álarcosbál és történelemfilozófia házassága volt.

Füzi Izabella

„A LOGIKA NEM TÖRŐDIK A DZSENTRIVEL”

A „kombinálás” stratégiái „A Noszty fiú”-ban

A címbeli mondat – „*A logika nem törődik a dzsentrivel*”¹ – a regény utolsó előtti, DISPUTA című fejezetében hangzik el. Tóth Mihály döntése igazolására hozza fel, de könnyen meglehet, hogy az általa „logikaként” aposztrófált tudomány, akárcsak a regénybeli statisztika, „*azért jó tudomány, mert mindent be lehet vele bizonyítani*” (377.). Milyen logika az, amelyik nem törődik a dzsentrivel, s vajon mondhatjuk-e, hogy a dzsenti sem törődik a logikával? A DISPUTA talán az egyetlen olyan része a regénynek, ahol a két tá-

¹ Mikszáth Kálmán: A NOSZTY FIÚ ESETE TÓTH MARIVAL. Móra Könyvkiadó, 1977. 474. További hivatkozások erre a kiadásra a főszövegben.

bor érvei és ellenérvei, érdekei és érdekellentétei nyíltan terítékre kerülnek, az egyetlen, argumentumokat sorjázó, nyíltan meggyőző és nem rejtetten taktikázó rész. Meg kell vizsgálnunk tehát a logikának a szerepét a regény befejezésében és a befejezés helyét a regény „logikájában”. A történetmondás egyik szervezőelve ugyanis, hogy a „*jelentés iránti szenvedélyt*» a *befejezés iránti vágygyá*”² alakítja, a regény befejezése viszont (akárcsak a korabeli közönség számára) motiválatlannak és zavarbaejtőnek tűnik; a formális befejezés nem érzékelhető tematikus zárlatként. Ez a végkifejlet annál is meglepőbb, mivel a történet szintjén minden egyes epizód esetében a szereplők gondosan ügyelnek rá, hogy a történet az előirányozott vég felől váljon értelmessé, szinte azt is mondhatnánk, hogy a kívánt megoldás felől – regresszíve – gondolják el és alakítják a történet összes változóját. A taktika abban áll, hogy nem a rejtvényt megoldását keresik, hanem mindig egy (újabb) rejtvényt találnak ki a megoldáshoz.

Annak megvilágítására, hogy mit jelenthet a taktikázás a Tóth Mihály által emlegetett „logikában”, vizsgáljuk meg „a fogoly dilemmájaként” híressé vált logikai rejtvényt. A logi-sztorinak a következő, elképzelt történet az alapja: két, régóta körözött bűnözőt elfognak, és megpróbálják őket vallomástételre bírni. Külön-külön mindkettőjüknek azt ígérik, hogy ha egyikőjük vall, szabadon bocsátják, míg a másikat tíz évre lecsukják. Ha mindketten vallanak, akkor öt-öt évet kapnak. A történet csattanója, hogy mindketten vallanak, és öt évet kapnak, míg ha egyikük sem vallott volna, szárazon megússzák.³

A rejtvényt azzal vált híressé, hogy a kérdésre – valljak, ne valljak – két egyformán logikus, de egymást kizáró megoldás lehetséges. A két logikus megoldás abban különbözik egymástól, hogy a történet mely elemeire véli kiterjeszhetőnek a logikai formalizálhatóság hatókörét. Az első logikus válasz alapját, miszerint a fogolynak vallania kell, az az előfeltevés képezi, hogy ebben a szituációban a megoldás a saját és a másik lehetséges válaszainak számbavétele, a felmerülő kombinációk kimerítése alapján áll elő. Vagyis: az a hit motiválja, hogy ha minden eshetőséggel számolunk, akkor ki tudjuk választani a legelőnyösebbnek tűnő lehetőséget. A második logikus válasz eggyel továbblép, és nemcsak a különböző megoldások kombinációját vizsgálja, hanem a másik pozícióját is bevonja a vizsgálatba. Azzal a belátással is számol, hogy a másik is hasonlóképpen logikusan gondolkodik, sőt: a másik is azt feltételezi, hogy a társa is logikusan gondolkodik.

Van itt egy ugrás vagy töréspont az előbbi megoldáshoz képest: a másik döntésének logikai szabályok alá foglalása, ami az első megoldás logikája szerint megmagyarázhatatlan. Az első döntés esetében a fogoly nem dönt a másik helyett (nem meri vállalni a másik döntésének meghatározását, hanem kockázati tényezőként kezeli, tehát inkább azt feltételezi, hogy vallani fog), hanem a lehetséges döntések kimerítését, számbavételét célozza meg, hogy így jusson el a helyes megoldáshoz. A második esetben viszont a fogolynak így kell okoskodnia: „Azért nem logikus, hogy valljak, mert miután

² Lásd ehhez bővebben Peter Brooks: FREUD METANARRATÍVÁJA: AZ ELBESZÉLŐ SZÖVEGEK EGY MODELJE. In: PSZICHÓANALÍZIS ÉS IRODALOMTUDOMÁNY. Filum Kiadó, 1998. 351–366. 352.

³ A fogolydilemma szerzősége vitatott, általában Merril Floodnak, Melvin Dreschernek vagy Albert Tuckernek tulajdonítják. A problémát és a hozzá kapcsolódó logikai kérdéseket Méréő László ismertetése alapján tárgyalom. Méréő László: A JÁTÉKÉLMÉLET ÉS A RACIONALITÁS PSZICHOLÓGIÁJA. <http://www.sulinet.hu/eletestudomany/archiv/1996/9645/04.html>

a társam is végiggondolta a lehetőségeket, és arra a megoldásra jutott, hogy vallani fog, belátta, hogy én is ugyanerre a megoldásra jutottam, ami összevetve rosszabb, mintha nem vallanánk, tehát rájött, hogy én is rájövök arra, hogy a legjobb megoldás az, ha nem vallunk.” Ez a gyatra parafrázis is jól szemlélteti a felmerülő bonyodalmakat: egyrészt érvényesülhet itt is ugyanaz a kombinatorika, mint az első esetben, de továbbmegy ezen az eshetőségeket számba vevő találgatáson, és ez képezi a második logikus döntés meghatározó mozzanatát. Itt nem az következik be, amit a vizsgálóbíró cselvetésének vagy rejtett céljának is nevezhetnénk, hogy kijátssza és ellenfelekké tegye a tettestársakat, ez az eset egyike azoknak a ritka eseteknek, ahol az egyéni érdek egybeeshet a közös érdekekkel.⁴ Tovább formalizálva: egy kétismeretlenes egyenlet – a két fogoly, mindegyik a maga döntéslehetőségeivel – bizonyos tekintetben egymismeretlenessé, a két tettes egymás tükörfigurájává válik.

Vizsgáljuk meg közelebbről azt a (reduktív) mozzanatot, amelynek révén ez az azonosítás lehetővé válik, és amelyet a második megoldás logikai premisszaként kezel: az egyik fogoly logikáját, ahogyan az a másik gondolatmenetében hiposztazálódik. Ha nem egy mesterségesen kreált „logikai rejtvényvel”, hanem egy mindennapi, valódi, minket érintő tétellek rendelkező „esettel” állnánk szemben, akkor ez magával hozná az összes bonyodalmat, amit egy ilyen tükörstruktúra okoz, például: ha a társam számára megelőlegezem is a logikus gondolkodás képességét, vajon ő a maga során is ugyanezt teszi-e? Az, ahogyan a másik döntése megjelenik a saját gondolatmenetemben, logikailag megalapozhatatlan, a logikai megoldások általános érvényűsége pedig nem számol azzal a kockázati tényezővel, mely a másik döntését mindig visszahajlítja a saját döntésre. Az „én azt gondolom, hogy te azt gondold, hogy én azt gondolom” típusú struktúra önmagába hajló, analeptikus vonalvezetését a logika nem tudja kiegyenesíteni; ez a tükörjáték az irodalomban vagy a döntést a végtelenségig elhalasztó, romantikus szerkesztésmóddhoz, vagy egy realistább, a véletlenekből és a kiszámíthatatlan elemekből építkező, meglepetésekkel teli, fordulatos történetmondáshoz vezet.

Hogy a Mikszáth-regény egyik kategóriába sem sorolható be egyértelműen, az talán annak tulajdonítható, hogy A NOSZTY FIÚ-ban sohasem a szabályozhatatlanság az alapvető értelmezői tapasztalat, sőt: a regény alakjai minden döntésüket ilyen kiszámíthatóságra alapozzák, ilyen értelemben nagyon is működik egy „logikai” kód. Csak-hogy a kód nem előre adott, hanem mindig a megképzett ellenségképnek a függvényében jön létre, a tükörjáték így nem az én és a másik, hanem a másik és az én általi értelmezése közé ékelődik be. Elég, ha egy találmányra kiválasztott példát idézünk a regényből: a pezsgőspalackok etikettjéről szóló vitát Noszty Feri és Kopereczky között. Noszty amellet kardoskodik, hogy a nagyobbbrészt magyar, kisebbbrészt francia gyártmányú pezsgőt tartalmazó üvegeket magyar etikettel, vagyis címkével, árujeggyel lássák el. Az okoskodás logikája a következő: ha kiderül, hogy Kopereczky az ötven üveg francia pezsgőre és a négyszázötven üveg magyar pezsgőre is egyformán magyar címkét tetetett, akkor „*mint bámulatra méltó gavallért és hazafit fogják ünnepelni*” (57.); ha ellenben Kopereczky javaslatára minden üvegre francia címke kerül, és ez derül ki, akkor a csalás eredményeképpen „*örökre lehetetlenné*” teszi magát. Az okoskodást a min-

⁴Vagyis a helyzetet nem zérus összegű játéknak fogja fel, amelynek alapján, ha az egyik nyer, a másiknak szükségszerűen veszítenie kell. Erre az elméleti alapfeltevésre támaszkodnak a racionális választás (rational choice) és együttműködés (kooperáció) társadalomtudományi elméletei és modelljei.

denképpen „kiderül” mozzanata irányítja, ami teljes egészében a másikról alkotott háttározott kép hatása alatt áll. Nem egyszerűen arról van szó, hogy minden cselekvés a regényben a hatás összefüggésében ítélddik meg, hiszen Kopereczky ötlete is ezen az elven alapul. Bár mindkettőnek a célja a megtévesztés, Noszty forgatókönyve azért hatásosabb (s ezt a manővert a későbbiekben Kopereczky is elsajátítja majd), mert a „csalás” lelepleződésének mozzanatát is integrálni tudja. (Persze az kérdés marad, hogy az egyforma etikettel rendelkező pezsgősüvegeket hogyan különböztetik majd meg, és a cselvetők nem esnek-e a maguk csapdájába, mikor azt gondolva, hogy francia pezsgőt isznak, „*a becsületes magyar gyármányt kortyogtatják*”). Nem a félrevezetés/lelepleződés logikája működik tehát (kivéve talán a regény utolsó jelenetsorát), hanem az értelmezési kódoknak olyanfajta előírása, amelynek mentén a leleplezés eredménye már előprogramozott félrevezetésként működik. A stratégia tehát ez: elhelyezni egy indíciomot, bűnjelet, ami leleplezésre, megfejtésre vár, aztán ezt a megfejtő munkát úgy irányítani, hogy az csak az egyetlen logikus irányba vezethessen, a szándékolt félrevezetés irányába. Az ellenfél gyanúját elaltató, mellékpályára terelő stratégia jeleméleti alapja, hogy nincs eredendő és elsődleges, a maga ártatlanságában létező jel, az már mindig egy értelmezés által kisajátított.

Mindezt az elbeszélés menetére applikálva azt figyelhetjük meg, hogy az egyes epizód történetek hangsúlyosan mindig egy szereplőhöz köthető nézőpontból vannak elbeszélve (így, mondhatni, a szereplők rendre elbeszélőkké válnak): a szereplők történetformáló gesztusa abban is megnyilvánul, ahogyan „kívülről” manipulálják az eseményeket, hogy a történet a kívánt mederben folyjon. Még a leginkább leíró vagy visszatekintő elbeszélések is alkalmat adnak arra, hogy a történéseket előzetes szereplői szándék eredményeként, egy terv részeként ismerjük meg vagy fel (példa erre, ahogyan Velkovic próbára teszi Tóth Mihály lojalitását vagy az elődök bolondos végrendeletei); ezekről a tervekről, cselszövegekről vagy jó előre értesülünk, vagy utólagosan szerzünk tudomást róluk a következményeik alapján. Ez a sok rafinéria, taktikázás, stratégiagyártás, amelyek révén még a véletlent is megpróbálják „előprogramozni”, a szándékosság és az intenciók irányába tereli a figyelmet, a megcélzott, intencionált és a ténylegesen megvalósuló hatás közti különbségre.

Kevés olyan történetelem van a regényben, amely kivonná magát a szándék és a hatás bonyolult összjátéka alól, ami tematizáltan, a történet szintjén is megjelenik. Ilyen ritka kivételnek számítanak azok az elsőre megfejthetetlen, értelmezhetetlen jelek, melyekhez meg kell találni a megfelelő „kulcsot”: a főkötőgyöngyököt őrző láda kulcsát, a miniszteri távirat számjeleit feloldó kulcsot; a legfőbb ilyen kulcs pedig a csábítástörténet kulcsa, a „pszichológia”, amelyről Noszty (belső beszédben) így vélekedik: „*Mégse bolondság a pszichológia. Biztos kulcs némely zárhoz.*” (236.) A megfejtetlen jeleknek ez az elsődlegessége Tóthné beszédében a betegség és a szimptóma összefüggéseiben artikulálódik: „*lehetnek fájdalmak, amelyekhez nincsenek betegségi okok, viszont lehetnek betegségi okok, amelyekhez nincsenek fájdalmak*” (346.).

A regény szereplőire azonban általánosságban is kijelenthető, hogy mindegyikük a maga módján egy-egy kombinálótélethez. A történet jelentésének kisajátításáért folyó versengésben a cél az értelmezés preformálása, prefigurálása, mely az „üzleti nyelvként” aposztrófált beszéd- és gondolkodásmódot használja fel eszközként. E kód referencia- és magyarázóértékkel bír a szereplők számára bizonyos helyzetekben, bár csupán nagyon korlátozó és korlátozott jelentésben. A taktikázásnak létjogot és keretet

adó ürügy és álca az üzlet logikája, mely először Kozsehuba Tivadar és Noszty Feri viszonyában jelenik meg, ezzel párhuzamosan pedig a Kopereczky és az idősebb Noszty közti viszonyban tematizálódik. Mindkét esetben a csere nem az üzletfelek által megállapodott szinten történik meg, magyarán nem azt adnak és kapnak, amiről hiszik, hogy adják és kapják. A hamisított váltó esetében az ezer forint Noszty Feri szándékolt kompromittálásának az ára, a banki kölcsön pedig megszabadítja Kopereczkyt örökös félelmétől, hogy kosarat kap az egyszer majd feleségül kért lánytól. Mindkét esetben az, ami a helyettesítésen alapuló cserét valami másnak a cseréjévé alakítja, annak a tényezőnek az előtérbe kerülése, ami a cserét szavatolja vagy garantálja: a váltó esetében a jótálló (a hamisított aláírás ironikusan ismétli a papi birtokok tulajdonjogát igazoló, a „holt kéz”⁵ által történő aláírás aktusát), a takarékpénztári kölcsön esetében pedig a zálogtárgy. Az, ami vagy aki a cseréért jótálló, nem lehet a csereviszony része, hanem mindig az a harmadik, ami kívülről megalapozza és lehetővé teszi a helyettesítési viszonyt. Itt azonban azt tapasztaljuk, hogy a fedezet minduntalan bevonódik a csere-folyamatba, ami oda vezet, hogy a visszafizetési ígéret biztosítékát, a zálogot kell beváltani, aprópénzre váltani, ami maga is „szimbólum”, ahogyan Kopereczky mondja: „maga a zálogtárgy csak szimbólum [...] Mint például a mappa egy bizonyos földterületről” (36.). Valójában Kopereczky a zálogtárgy szimbolikusságát úgy érti, hogy a zálogot az értelmezés által tulajdonított jelölő ereje teszi záloggá, ahogy a tékép is érzéltal válik egy földterület jelölőjévé. A „minden áru elcserélhető, behelyettesíthető megfelelő mennyiségű másik áruval” elve itt kiegészül egy alapvető megfontolással: az áru értéke a szimbolikussága, vagyis értelmezhetőségének a függvénye. Ez teszi lehetővé, hogy a zálogba helyezett, Vilma arcképevel ellátott medalion magával Vilmával legyen kiváltható. De ne gondoljuk, hogy Vilma maga lenne az „eredeti tárgy”, inkább csak újabb zálog, amelynek jótállása alatt újabb áruk és jószágok cserélnek gazdát: főispánság, szolgabírótság, kölcsönök, hitelek a befektetés és a remélt nyereség ökonómiája alapján.

A csere azonban sohasem maradék nélküli, a zálog kiváltása újabb zálogosítást eredményez, folyamatos eladósodást, ahogyan az a Noszty család esetében megszokott: az adósságot mindig kétakkora adóssággal „egyenlítik” ki. Megfigyelhettük, hogy az üzleti kód folyamatos átértelmezései hogyan alakítanak áruvá egy dolgot azáltal, hogy a beválthatóság ígéretével ruházzák fel: a megmérettetésnek a vágya hajtja Tóth Marit is, hogy „portékaként” kiálljon a „piacra” a szőlőbeli mulatságon, de ilyen beváltható ígéretekkkel kecsgetető funkciója van a rokon viszonyoknak, a házasságnak, a hivatalnak, az észnek és a domíniumnak is. Ezen a ponton, az üzleti nyelvnek e kisajátítása láttán már csak ironikusan olvasható Kopereczkynek az a mondása, hogy ellentétben

⁵ „...a papok annak idején szörnyen becsapták az országot. Szent István királyunk, igaz, tett nekik ígéreteket, hogy birtokokat kapnak, csak kereszteljék, tértítsék a népet, de semmit se írt alá, anélkül halt meg. Most aztán a papok összeröf-fentek, csináltak egy adománylevelet, óriási darab területeket osztva fel püspöki uradalmaknak, levágták a szent király jobb kezét, s abba szorítván belé a kalamust, aláírták vele nevét az okmány alá. Mármost mi következik ebből? Egy különös jogeset. Irtóztató ravaszság volt ebben. Senki sem mondhatja, hogy az aláírás nem az István király keze írása, hisz az, és mégse az, mert már akkor »holt kéz« volt.” (9.)

⁶ Lásd a regény egyik központi jelentőségűnek ítélt jelenetét a kilencedik fejezetben: KIFÜRKÉSZHETETLENEK A HATÁS CSODÁLATOS TITKAI ÉS RUGÓI, amelyben a szándék és a tényleges hatás közti ellentét hozza létre paradox módon az újabb félrevezetés következményét. (Vö. ehhez: Szilasi László: A KOPERECSKY-EFFEKTUS AVAGY MIKÉPPEN FIAZHATJA EGY BESZÉD A SAJÁT APJÁT. In: uő: A KOPERECSKY-EFFEKTUS. Pécs, Jelenkor, 2000. 80–117.)

a közvéleménnyel és az országgyűléssel az üzleti nyelv „nem frázisokból” (35.), azaz üres ígéretekből él. Ugyanaz történik itt is, mint a „*kétszer elmondott beszéd*”⁶ esetében, amelynek során a vármegye óhajai a főispán ígéreteivé travesztálódnak. Érdeemes felfigyelni arra az időbeli sorrendiségre, ami ezt a hatásmechanizmust igazgatja: egyrészt az ígérek valóban az óhajok ismeretének birtokában fogalmazódnak meg (a beszédet Kopereczky titkára egy régebbi üdvözlőbeszédéről plagizálta, amely véletlenszerűen újra elhangzik Kopereczky beiktatásánál), de ez a sorrendiség a beiktatás alkalmával egészen más értelmezésre ad lehetőséget. A kérdés és a válasz csereviszonya szempontjából nem mondhatjuk, hogy a két beszéd tökéletesen megegyezett egymással (bár a szöveg némely ponton ezt sugallja): egy áru értékét nem lehet kifejezni ugyanannak az árunak az értékeként; az egyenletben az első helyen álló áru értékét a második állapítja meg úgy, hogy az érték kifejezés anyagául szolgál, és sohasem fordítva. Inkább a csereviszonynak ez az értelmezési mechanizmusa az, ami előírja a második beszéd szatíráként való értelmezését, teljesen függetlenül attól, hogy Kopereczky tényleg utánozhatóság-e, mechanikus ismétlőgép, vagy az előzőekben túlságosan betanult beszédet Klementy főszekerestőhöz hasonlóan mondja fel, aki a megyegyűlés idegen nyelven elhangzott beszédeit „*rettenetes eszével mindjárt, amint hallja, azon melegiben lefordítja magyarra (ki se eresztí a füléből, csak magyar öltözetben) s már mint ilyet veti a papírra*” (302.).

A végső csere: a polgári vagyon és a nemesi társadalmi helyzetben rejlő tőkepotenciál cseréje azonban nem történik meg. Ennek egyik oka annak a kétféle logikának az összeegyeztethetlensége, mely a Nosztyak tábort és Tóth Mihályt elválasztja egymástól. Tóth Mihály leleplező gesztusa nem csak a Noszty-tábor leleplezését szolgálja, a DISPUTA című fejezetben maga is színt vall, amikor leánya áruértékét számbeli értékekre fordítja le, és a házasság ellen az a kifogása, hogy az ajánlat nem éri el az áru általa becsült értékét. Ennek a kicsinyes kalkuláló magatartásnak a tökéletes csere lehetőségébe vetett hit az alapja, mely elvonatkoztat az áru minden érzelmi, használati tulajdonságától, és csupán egy elvont érték megjelenéseként tekinti. Ez a szinte embertelen, érzelemmentes nézőpont nemcsak Tóth Mihály, az eszményített humanista karakterének ellentmondásosságát bizonyítja, hanem szembeállítja a logika üres és vak hatalmát a Nosztyak által gyakorolt hatalom logikájával. Az első stratégia a logikai univerzalitás igényét terjeszti ki a másokra is, a hatalmi logika pedig személyre szabott (a hiúsághoz, a vágyakhoz, a pszichológiai „gyengéhez” igazított) pozíciót kínál, amelyet aztán saját taktikái alapján aknáz ki. A Noszty-regény így a zárlat felől olvasva a két ellentétes megoldási lehetőséget felvonultató tábor egymás mellett való elbeszélését rögzítené.